

De Heilige Maagd of een Witjes op 16

Vliegen en vlinders zijn de meest voorkomende insecten in de zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderkunst. Vliegen kwamen vooral vaak voor op portretten als een *trompe l'oeil*: de schilder wilde de toeschouwer ervan overtuigen dat een vlieg op het doek geland was. Vliegen waren daarnaast een symbool van de vergankelijkheid van het leven en konden aangeven dat de geportretteerde niet meer leefde. Vlinders hebben over het algemeen positieve associaties. Sinds de klassieke oudheid werden ze gebruikt als symbool voor de ziel. Het Griekse woord *psyche* betekent zowel ziel als vlinder. In de middeleeuwen werd de metamorfose van de vlinder een veelgebruikte metafoor voor theologen en kunstenaars, waarbij de rups het leven, de pop de dood, en de vlinder die uit de pop kruipt de ziel die bij de dood het lichaam verlaat, symboliseert.

Witte vlinders kwamen regelmatig voor als attributen op vijftiende- en zestiende-eeuwse religieuze schilderijen. Een

Tekst: aantal voorbeelden zijn *Maagd met kind* van een navolger van Rogier van der Weyden uit circa 1470-75 (figuur 1) en de *Rust tijdens de vlucht naar Egypte* van Maerten van Heemskerck uit circa 1530 (figuur 2). Op beide schilderijen is het Christuskind op de schoot van de Heilige Maagd afgebeeld, en houdt Christus een kleine gestileerde witte vlinder delicaat vast tussen zijn vingers. De vlinders dienen als een voorafschaduwing van de dood en wederopstanding van Christus. Met hun vlekkeloze witte vleugels verwijzen deze insecten ook naar de Onbevleete Ontvangenis van Maria (het idee dat de heilige maagd zonder de vlek van de erfzonde geboren was).

Het schilderij *Maagd met kind* van Cornelis Cleve uit circa 1550 (figuur 3) toont wederom Maria met het Christuskind op haar schoot en een kleine witte vlinder tussen de vingers van Christus. Ditmaal gaat het echter om een herkenbare vlindersoort. De bovenzijde van de vleugels tonen een zwarte vleugelpunt en een grote zwarte stip. Waarschijnlijk is deze vlinder gebaseerd op een mannelijk klein geaderd witje dat in tegenstelling tot de vrouwtjes slechts een enkele zwarte stip op zijn vleugels heeft. Dit schilderij toont een nieuwe interesse voor "onderkruipsels". Sinds de klassieke oudheid hebben insecten een slechte reputatie. De Griekse filosoof Aristoteles plaatste insecten, wormen, reptielen, amfibieën, spinachtigen, duizendpoten en kreeftachtigen onder aan de *scala naturae* ("ladder der natuur"). Eeuwenlang

werden insecten gezien als onvolmaakte diersoorten die het bestuderen niet waard waren. Dit veranderde in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Vanaf dit moment werden insecten voor het eerst grondig bestudeerd door natuurfilosofen, verzamelaars en kunstenaars. Deze ontwikkeling hoorde bij een ambitie van geleerden in de zestiende eeuw om alle kennis op "encyclopedische" wijze vast te leggen in rariteitenkabinetten, natuurhistorische boeken en prentenreeksen.

De vleugels van een witje zijn ook in een totaal andere context te vinden, namelijk op *De Verzoeking van de Heilige Antonius* van Pieter Schoubroeck. Het schilderij toont de Heilige Antonius in zijn kluizenarswoning, omringd door een meute groteske duivels die hem proberen af te leiden van het ware geloof. Een van deze duivels heeft de gedaante van een rog met de poten van een reptiel en de vleugels van een witje (figuur 4). Ditmaal vertoont de bovenvleugel wel twee zwarte stippen. Waarschijnlijk baseerde Schoubrouck de vleugels op die van een klein of groot koolwitje. Maar wat doet een duivelse rog met de vleugels van een vlinder die de puurheid van de heilige maagd en de wederopstanding van Christus symboliseert? Ondanks hun associaties met de ziel en de wederopstanding hadden vlinders ook negatieve associaties. Omdat vlinders met hun vleugels gespreid zonnebaden, werden ze geassocieerd met trots en losbandigheid. Daarnaast werden sommige vlindersoorten die zich voeden met vloeibare uitwerpselen en rottend organisch materiaal, geassocieerd met de dood en vergankelijkheid. Tot

vieze vrouw?

de-eeuwse religieuze schilderijen

slot werden ze ook met dwaasheid geassocieerd omdat de gedachten van iemand die zijn verstand verloren heeft rondfladderen als een vlinder.

Toch is het de rog die duidelijk maakt wat de vleugels van een koolwitje op de compositie te zoeken hebben. Roggen stonden in de middeleeuwen in een zeer slecht daglicht. Volgens de Zuid-Nederlandse Dominicaner priester en theoloog Thomas van Cantimpré (circa 1200-1272), had de rog zo'n ruwe huid dat die uitermate geschikt was voor het polijsten van hout en ivoor. Voor hem stond de kraakbeenvis symbool voor de vele zondaars op aarde die de ware gelovigen constant testen. De goddelozen zouden met hun ruwheid de ware gelovigen "polijsten" en zodoende waardig maken voor het paradijs. De beroemde middeleeuwse dichter Jacob van Maerlant (circa 1235-1300) ging nog een stapje verder en vergeleek de ogen van een rog met die van de duivel. In de zestiende eeuw werd *roch* ook gebruikt als scheldnaam voor een "morssig vroumensch" (een vuile, slordige vrouw). Waarschijnlijk was deze gevleugelde rog een grap van Schoubroeck. Hij gaf de rog, een symbool voor een vuile, slordige vrouw, een zondaar of de duivel, en dus het tegenbeeld van de Heilige Maagd, de vleugels van het "pure" koolwitje!

Literatuur

- Barasch, M. (2005). The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Creation. *Artibus et Historiae*, 13-28.
- Bont, A.P. de (1957). Stapelgek. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (75) pp. 218-229.
- Cantimpratensis, T. (1973). *Liber de natura rerum*, Teil 1, Text. de Gruyter.
- do Lago Carvalho, A. (2010). Butterflies at the Mouth of Hell: traces of biology of two species of Nymphalidae (Lepidoptera) in European paintings of the fifteenth century. *Filosofia e História da Biologia*, 2, 177.
- Dicke, M. (2000). Insects in western art. *American*

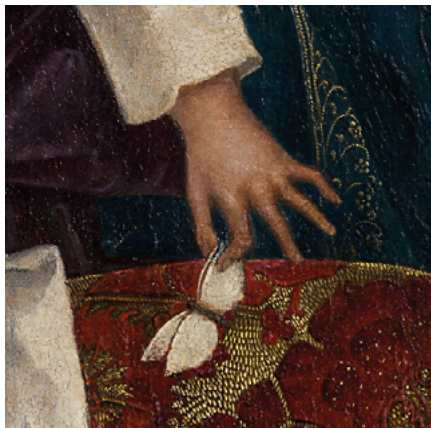
Entomologist, 46, 228-236.

Neri, J. (2011). *The insect and the image: visualizing nature in early modern Europe, 1500-1700*. U of Minnesota Press.

De Vlinderstichting, "Witjes herkennen" <<https://www.vlinderstichting.nl/vlinders/vlinders-herkennen/witjes-herkennen/>> [Geraadpleegd op 3/9/2025].

Verwijs, E., (ed.), *Jacob van Maerlants Naturen Bloeme* (Arnhem 1980).

Werps, E. (2017) 'Ze steken de rog!' *Herrieschoppers in de Tuin der Lusten*. *Bossche Kringen* 4(5) 28-32. ●

Figuur 1. Detail van Maagd met kind, Navolger van Rogier van der Weyden, ca. 1470-75, Saint Louis Art Museum, Saint Louis.

Figuur 2. Detail van Rust tijdens de vlucht naar Egypte, Maerten van Heemskerck, ca. 1530, National Gallery of Art, Washington DC.

Figuur 3. Detail van Maagd met kind, Cornelis Cleve, ca. 1550, Minneapolis Institute of Art, Minneapolis.

Figuur 4. Detail van De Verzoeking van de Heilige Antonius, Pieter Schoubroeck, 16de eeuw, Musée des Beaux-Arts, Duinkerken.